

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ

ЕГОЦЕНТРИЗМ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ У РІЗНОМУ ВІЦІ

Васюк К.М.

к.психол.н., доцент,

доцент кафедри психології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Не зважаючи на занадто поширене вживання терміну «криза» в сучасній науці та повсякденному житті, в науковому плані дослідження кризи досить різнобічні, Цей феномен має багато визначень, але в основному має декілька трактувань, зокрема популярними напрямками досліджень являються: підліткова криза та криза ідентичності, кризові ситуації, які трактуються як надзвичайні, екстремальні, викликані несприятливими, неочікуваними ситуаціями; екзистенційна криза, яка виникає в певні вікові періоди, але загострюється певними несприятливими життєвими ситуаціями. Не зважаючи на досить часте апелювання до кризових періодів, як причин тих чи інших проблем у житті особистості, спостерігається брак фундаментальних емпіричних досліджень стосовно особливостей переживання, засобів опанування та адаптації до кризових ситуацій, коли вони поєднуються з певними віковими, так званими, нормативними кризами. Також важливим є питання про те, як саме обираються засоби зняття напруження, опанування надмірними емоціями. Аналіз джерел демонструє, що значна частина емпіричних праць стосується вузьких проблем прикладного характеру. Крім того, існує семантична багатозначність поняття «криза». Більшість дослідників не дотримуються точності у використанні терміну та його споріднених понять.

В перекладі з грецької *krisis* – це рішення, поворотний пункт. Це

визначення вже окреслює певне коло сучасних значень поняття. В загальному сенсі це переломний момент, гостре ускладнення, складне положення, важкий перехідний стан, який наступає несподівано і супроводжується закономірними змінами звичного способу життя (енциклопедичний словник). У сучасних психологічних словниках перевага надається не поняттю «криза», а його спорідненим термінам – «кризові стани», «кризова особистість», «кризова терапія», «криза ідентичності» тощо.

Грунтуючись на аналізі літературних джерел, можна виділити декілька загальних ознак кризи:

1) Це стан, тобто пролонговане у часі явище. Але кожен стан минає, тобто перманентна криза неможлива. В такому випадку слід казати про серію кризових станів, виділяючи при цьому такі показники, як частота прояву, інтенсивність, тривалість, ступінь впливу на особистість (Г.Олпорт, Гаплан) [16];

2) Криза виникає на ґрунті конфлікту старого та нового. Він протікає несвідомо, коли звичні засоби вже нездатні задовольнити нових потреб. Чим фундаментальніша потреба, тим сильніше виражена криза (С.Г. Якобсон). Подібної думки дотримується і Гаплан, тільки в цьому випадку йдеться про тимчасову неспроможність подолати перепони на шляху до бажаного звичними методами;

3) Дуже важливим є питання про конструктивний або деструктивний вплив цього явища на розвиток та нормальне функціонування особистості. Багато дослідників (Е.Ф. Зеєр, Н. Коуен, В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачова, Д.І. Фельдштейн та ін.) розглядали кризу як норму і закономірне явище [20].

На думку К. Ясперса, криза провокує зміну всіх структур особистості, на відміну від стабільних періодів розвитку, в кризові періоди ці зміни відбуваються швидко, але в той же час травматично для особистості [21]. До цих процесів так само потрібна адаптація, як і до будь-якої іншої нової ситуації. Непрямим підтвердженням тому є значна кількість психотерапевтичних технік і корекційних програм з подолання наслідків кризових явищ, в діагностичній роботі створений значний комплекс методик для визначення осіб, що переживають кризу (будь-якого виду). Потенційний ризик появи

дезадаптації дає підстави вважати, що криза далеко не завжди має позитивний вплив на розвиток особистості. На жаль, відсутні чіткі критерії визначення травматичності, деструктивності кризового стану в періоди переживання різних видів криз, тому універсальним критерієм деструктивності кризи вважається індивідуальний вплив її на конкретну людину в певних життєвих обставинах [12];

4) Н.Є. Рамзина вважає, що криза – це стан, що усвідомлюється як глобальна поразка всієї життєвої цілісності, ситуація стресу, що змінює уявлення про себе та світ. Т.М. Титаренко, що трактує кризу як нормативне явище в житті особистості, зазначає, що максимальна користь її в усвідомленні глибокого внутрішнього протиріччя між наявними засобами і способами вирішення проблемних ситуацій і реальною проблемною ситуацією [12]. Ця психічна діяльність супроводжується високою концентрацією духовних сил людини, але й неможливістю реалізації в даний момент найбільш важливого плану, замислу життя;

5) На теперішній час існує чимало класифікацій криз які відносяться до різних наукових напрямків. З одного боку, це цілком закономірне явище, коли мова йдеться про такий складний психологічний феномен, але з іншого боку, таке розмаїття ускладнює виділення діагностичних критеріїв, не говорячи вже про ситуацію, коли необхідність опрацювати теоретичний базис постає перед психологом-практиком.

Криза за своїм змістом може бути критерієм діагностики ступеню зрілості особистості. На думку Б.С. Братуся, легка адаптація до кризової ситуації – показник незрілості особистості в емоційному та мотиваційному планах, вказує на відсутність стабільної ієрархії ціннісних орієнтацій [1]. Р. Мей теж аналізує пізнавально-діагностичну функцію кризи – як явища, що дає можливість пізнати себе краще і звільнитися від зовнішніх догм. За О.В. Хухлаєвою, кризові стани більш виражені у людей з високим рівнем культури і здатністю до самоаналізу [12].

Більшість дослідників відмовляються трактувати кризу однозначно – або як позитивне, або як негативне явище. Цей вибір і є вибір між позитивним і негативним шляхом розвитку кризи.

Одне можна сказати напевне, що подібні явища викликають розбалансування більшості структур особистості, але завжди є альтернатива розвитку – прогресивна або регресивна. Зокрема, Є.В. Рамзина вважає, що кризи мають одночасно і позитивні, і негативні наслідки, і різниця в тому, чому врешті надасть перевагу індивід. При домінуванні негативних наслідків звужується смислоутворюючий фактор та порушується цілісність особистості, а при позитивному особистість виходить на новий рівень розвитку зі збагаченим досвідом. Під час кризи переоцінюються переконання і світогляд. Цей процес відбувається за допомогою рефлексії, але Т.М.Титаренко не виключала впливу випадкового чинника (флуктуацій), який задає переорганізацію проблемного поля [12].

Процес аналізу альтернатив завершується після визначення нової домінуючої ціннісної орієнтації, а, отже, змінюється і сама особистість. Вирішення кризової альтернативи викликає приплив нових сил, сприяє оволодінню новими сферами діяльності, підвищенню мотивації досягнення, тобто дається новий поштовх до розвитку особистості, своєрідне «оновлення» її резервів. Криза – це стрес (Г. Сельє) для індивіда або навіть суспільства.

Очевидно, що таке складне і полісемантичне явище не може не мати різних проявів, ознак та видів. Звичайно, існує багато класифікацій (простих загальних та більш детальних), які виділяють види криз, що полегшує завдання при дослідженні кризових станів та їх наслідків.

Найпростіша класифікація поділяє кризи на:

соціальну – під якою розуміється об'єктивно існуюча в соціумі або групі складна ситуація, подолання і виникнення якої не залежить від дій конкретної особи;

особистісну – психічний стан максимальної дезінтеграції на внутрішньопсихологічному рівні і дезадаптації на соціально-психологічному. Виражається у втраті основних життєвих орієнтирів (ціннісних орієнтацій, мотивації, поведінкових паттернів), виникає в результаті перепонов в звичному житті суб'єкта;

Умовно ці два види можна назвати зовнішніми та внутрішніми видами криз.

Більш розгорнута класифікація поділяє кризи на:

стресові події, що провокують ПТСР, бо не є прогнозованим: розлучення, зміна роботи, землеструс тощо;

об'єктивні події, що є закономірними в житті, але від того не менш травматичними, бо пов'язані з втратами: смерть близького, вступ у навчальний заклад;

вікові кризи розвитку – пов'язані з біологічним зростанням індивіда та його психічним розвитком;

В.В. Козлов вважає, що кризи – явище глобальне [14], яке торкається всіх сфер життя людини. Його класифікацію можна назвати системною. Він виділяє такі види:

вікова – пов'язана з біологічними та психічними змінами, які є закономірними;

життєва – менш прогнозована, але трапляється в житті кожної людини в певні періоди (шлюб, хвороби, зміна роботи, міця мешкання тощо);

екзистенціальна – цей вид необов'язковий, але її наслідки бувають глобальними. При цьому змінюється світосприйняття людини, система ціннісних орієнтацій і переконань. Ці зміни відбуваються під впливом різких, несприятливих умов, що повністю порушують звичний ритм життя, або створюють такі умови, в яких звичні норми та засоби вирішення проблем не діють, згубні і збиткові в матеріальному і духовному відношенні (війна, кохання, втрата близьких, важка хвороба).

В своїй концепції С. Гроф і К. Гроф виділили ще один вид криз – духовні. Хоча за змістом їх цілком можна віднести до підвиду екзистенційних криз. З огляду на те, що подібні потреби загострені далеко не у всіх, то подібні кризи – явище нечасте. С. Гроф вважав кризи позитивним феноменом, який сприяє позбавленню від психічних порушень (депресії, неврозів). Це твердження дискусійне, бо часто кризові ситуації, навпаки, провокують виникнення психічних розладів і негативних емоційних станів. Але в довгостроковій перспективі кризова ситуація може, дійсно, стати рушієм особистісних змін, вона руйнує старі цінності, які не відповідають сучасній соціально-культурній ситуації, в якій опиняється особистість в певний момент часу

Цю ідею підтримує і В. Франкл, коли описує випадки зцілення від психічних хвороб в концтаборі. Люди, які раніше намагалися покінчити життя самогубством, тепер, маючи таку нагоду, намагалися будь-що вижити [3].

Духовна криза, за С. Грофом, має три категорії переживання:

1) біографічні – коли джерелом кризи слугують події життя, які людина добре пам'ятає;

2) перинатальні – переживання витіснені, які сформувались під час ембріонального розвитку, пологів і перших годин життя. Людина їх свідомо не пам'ятає, але в змінених станах свідомості вони можуть бути актуалізовані. Головним лейтмотивом таких переживань є страх смерті;

3) трансперсональні – найбільш дискусійні, бо ґрунтуються на ідеї реінкарнації.

Загалом, ознаки криз, за С. Грофом, типові: паніка, тривожність, підвищена чутливість до критики, актуалізація фобій, переоцінка сенсу життя та зміна ієрархії мотивів і ціннісних орієнтацій.

5. Р.А. Ахмеров [12] кризові явища розділяв на ті, що мають відношення до соціуму, та ті, що стосуються певної особи без опори на конкретний вік особистості. Останні він називав «біографічними» та класифікував їх таким чином:

- криза нереалізованості – виникає в зрілому віці, коли особистість переоцінює досягнення за великий проміжок часу;

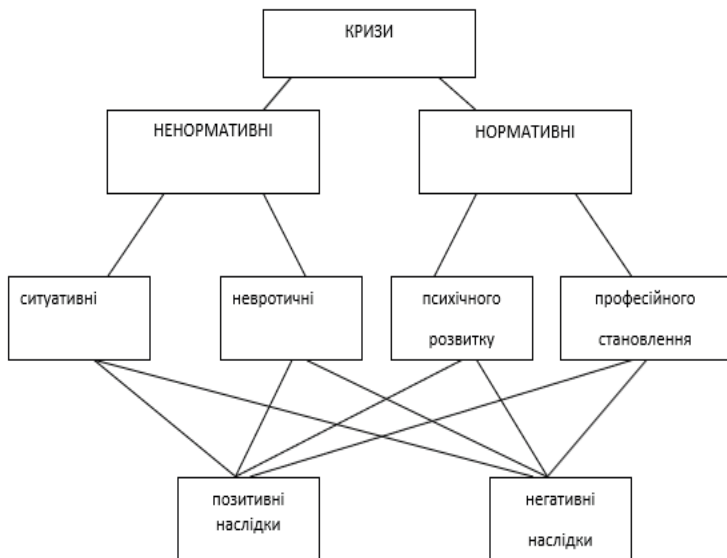
- криза спустошеності – виникає як реакція на відсутність бажаних досягнень, фрустрацію;

- криза бесперспективності – коли людина не має можливості професійного зростання або інших особистих домагань.

Окремо слід сказати про кризу ідентичності, що багато дослідників розглядали як особливий різновид вікової кризи або її ознаку, бо проявляється на декількох вікових стадіях. О.В. Довгань [3] розглядав її як явище юнацького віку, чинником якого є необхідність змінювати свій статус у суспільстві. Ідентичність виникає в процесі рефлексії. Криза ідентичності базується на несумісності різних сторін «Я», коли відбувається розрив емоційних зв'язків з батьками, а новий статус ще нестабільний. Цьому виду криз бага-

то уваги приділяв Е. Еріксон [20]. Він вважав це явище наслідком розбалансування внутрішньої цілісності особистості, що являється цілком закономірним, навіть необхідним для подальшого особистісного зростання.

Більш систематизовану типологію, на нашу думку, створила А.А. Баканова, яка наглядно представляє класифікацію криз, намагаючись охопити всі її різновиди та створивши певну ієрархію. Дану схему подано в малюнку 1.

Малюнок 1. Схема основних видів криз за А.А. Бакановою

З іншого боку, ситуативна криза розгортається в досить короткий проміжок часу та є більш бурхливою, тому прояви психологічних захистів в таких випадках, ймовірно, бувають гострішими.

В зарубіжній психології найавторитетнішими дослідниками цієї проблематики вважалися Е. Еріксон, Л. Колберг, Г. Крайг, Д. Левінсон, П. Хейманс. На відміну від Е.Еріксона, який не виділяє чітко перехідні періоди між стадіями розвитку [20], акцентуючи увагу на новоутвореннях кожної стадії, Таку неоднозначність перехідних періодів описував і А. Каспі, при чому для кожного віку існують як

універсальні, такі унікальні ознаки вікової кризи, що ми врахували в своєму дослідженні [21].

В цілому проблема критичних, сензитивних, перехідних періодів в закордонній психологічній науці широко не розглядається на теоретичному рівні, а проблеми, які виникають на цих етапах розвитку розподіляються найчастіше між іншими галузями психологічних знань. Як наслідок, ставлення до точної термінології цієї проблематики досить вільне. Це ускладнює переймання досвіду зарубіжних дослідників нашою психологічною наукою.

В сучасних реаліях України, коли військові дії носять вже затяжний характер, дослідження кризових ситуацій і їх впливу на особистість, а також засобів, за допомогою яких людина долає ці кризові стани, є надзвичайно актуальним. На нашу думку головним процесом в цьому випадку виступає адаптація. Вона є інтегральним механізмом, який дозволяє особистості знайти ресурси для опанування ситуацією. Цей процес є досить багатоплановим і мультикомпонентним. І складається, на нашу думку із системи психологічних захистів, куди входить захисні механізми (на несвідомому рівні) та копінг-стратегії (на свідомому).

В нашому дослідженні ми робили акцент на несвідомому компоненті захисної системи особистості, через те, що вона має більш некерований характер. На відміну від захисних механізмів, копінг-стратегії є своєрідними навичками, які індивід відпрацьовує на рівні маніпуляцій оточуючими, може свідомо чи напівсвідомо їм навчатись. Через низьку усвідомленість захисні механізми несуть більшу небезпеку розвитку дезадаптації у кризових ситуаціях, тому їх контрольованість свідомістю мінімальна, що ускладнює і корекційну роботу з ними.

Як і у випадку з кризою, соціально-психологічна адаптація теж не має однозначного трактування в психологічній науці. Соціально-психологічна адаптація визначається як процесуальне явище і як певний результат, якого досягли в процесі пристосування. Вона також може мати різновиди, наприклад, фізіологічна, психологічна, соціально-психологічна, культурна тощо. Іноді зустрічаються досить специфічні трактування СПА, наприклад, в психоаналітич-

ному підході вона вважається захисним механізмом, на користь чого свідчить її неусвідомлений характер. В основі її лежить механізм інтелектуалізації, хоча інші захисні механізми також можуть вважатися адекватними, через те, що знижують рівень емоційного напруження в складних ситуаціях.

До речі емоційна рівновага, своєрідний комфорт визначаються в якості одного з головних показників СПА. Наприклад, в Женевській психоаналітичній школі СПА визначається через досягнення рівноваги у взаємодії з оточуючим середовищем. Ж. Піаже вважав показником адаптації баланс між інтелектуальними процесами асиміляції і акомодатії, які є реакцією на проблемну ситуацію, що йде врозріз зі звичними реакціями індивіда, стереотипним баченням ситуації [1].

Підтвердженням важливості емоційної складової в СПА являється той факт, що дезадаптація часто діагностується через показники рівня конфліктності з оточуючими або наявності вираженого внутрішньо-особистісного конфлікту, тобто ситуація, яка явно викликає емоційний дискомфорт. Адаптаційні процеси включаються тоді, коли є порушення рівноваги між звичними реакціями індивіда та умовами середовища.

Спочатку свого дослідження СПА трактувалась як пасивний процес, коли реакції людини на нову ситуацію певним чином загальмовуються і втрачається гострота переживань, але згодом домінуючим став інтерпретативний підхід, започаткований Е. Фроммом, М. Вебером та Дж. Мідом. Представники інтеракціоністського підходу, наприклад Дж. Мід, надавали особливого значення активності самого індивіда, адаптивна особистість відрізняється гнучким реагуванням на проблемні ситуації, активним використанням зовнішніх умов для реалізації власних цілей. Отже, процес соціально-психологічної адаптації передбачає оволодіння певними соціальними ролями, формуванні певного світогляду, ціннісних орієнтацій, що потребує активної позиції в цьому процесі [19].

Значну роль в процесі адаптації особистості до кризової ситуації відіграє самосвідомість з Его-центром в основі. Кризова ситуація, руйнуючи стабільні умови життя людини, створює підґрунтя

для дестабілізації его через різкі зміни в нормальному емоційному стані, невідповідності сталих стереотипів оцінки реальності дійсним умовам життя. Можливо, тому в кризові періоди зростає важливість засобів стабілізації его в емоційному плані. Одним з таких механізмів можна вважати центрацію.

Центрація є ознакою егоцентризму, одним з його атрибутів. Егоцентризм – це центрація на власному Я, тому саме центрація є індикатором наявності егоцентризму. За Т.І. Пашуковою, центрація є способом визначення відносин, коли послідовно виділяються різні позиції особистості, які не перехрещуються одна з одною, але всі вони фіксовані на власному Я і не виходять за його межі [11]. Людина завжди центрується на якійсь позиції, ідеї, має потреби і домінуючі цінності, тобто завжди перебуває в стані центрації. Це спрямованість уваги на одну пізнавальну перспективу. Центрацію не можна розглядати тільки як негативне явище. Краще казати, що у людини повинен бути певний „оптимум” центрації. Надмірна центрація призводить до упередження, односторонності в аналізі, виникнення помилок у соціальній перцепції, а з іншого боку, недостатня центрація призводить до конформності, нестійкості, залежності від установки, відсутності власної позиції, точки зору. Центрація, таким чином, це механізм перебудови сприйняття і регуляції відносин.

Вважається, що центрація все ж є поняттям ширшим за егоцентризм. Центруватися людина може як на власному Я, так і на інших об'єктах дійсності.

Варто відмітити, що центрованість на зовнішніх об'єктах є поняття відносне, бо все одно людина пропускає світ через власне сприйняття, тому повної об'єктивності відображення бути не може.

Егоцентризм як пізнавальну позицію мислення описував Ж.Піаже. Це трактування егоцентризму було одним з найперших власне наукових визначень. Майже всі фундаментальні дослідження спочатку не виходили за межі визначення егоцентризму як пізнавальної позиції. Серед відомих „позиціоністів” можна назвати В.Аверіна, С. Айзекса, Д. Бема, Дж.Бруннера, Л.С. Виготського, Д. Елкінда, Г. Крайга, Е. Муньє, Ж. Піаже, Ф. Райса, Л.Фрідмана [1; 12].

Початок цього підходу почався з праць Ж.Піаже. з 20-х років ХХ ст. в його роботах починає вживатися термін «егоцентризм» [21]. Він визначав його як початкову пізнавальну позицію мислення дитини на певній стадії її інтелектуального розвитку, яка виражається в неспроможності стати на позицію іншого, зрозуміти особливості його бачення ситуації. Відбувається своєрідна центрація на своїй точці зору, коли вона сприймається єдино правильною і можливою. На початкових стадіях розумового розвитку дитина фізично не готова до прийняття існування інших точок зору, тому що в неї залишається ускладненим диференціація позицій «Я» – «Інший» в усвідомленні походження міркувань, ідей. У дітей часто спостерігається привласнення чужих думок і копіювання їх некритично, начебто це були його власні. Егоцентризм – це наслідок суб'єктивного відношення до дійсності. Еволюція мислення, за Ж.Піаже, відбувається у напрямку від егоцентризму мислення до децентрації, від хаотичного, суб'єктивного до логічного, об'єктивного [140]. Справжню сутність явищ можна пізнати, тільки позбавившись від егоцентризму, коли сформується операція групування. Причини егоцентризму криються у недиференційованості різних областей реальності у свідомості дитини.

З часом дитина починає розуміти, що є інші точки зору, які відрізняються від її власної, але також мають право на існування, відповідають дійсності. Це перший крок до подолання егоцентризму. Таким чином, Ж.Піаже розглядав егоцентризм як закономірне явище дитячого мислення [1], яке в той же час свідчить про його нерозвиненість у порівнянні з мисленням дорослих.

У свідомості дитини позиція «Інший» ще не існує, отже зрозуміти стан іншої людини він не може інакше, як поступово переживши те саме не один раз, здобувши певний досвід переживань, усвідомивши стан людини в подібній ситуації. Але у Ж. Піаже головним показником егоцентризму є не відсутність емпатії, а несвідоме копіювання думок інших, що відбувається через неможливість диференціації власної і чужої точки зору через тотальний егоцентризм дитячого мислення [1]. Наприклад, мати каже дитині: «Тьотя погана», і дитина некритично повторює цю думку. На певному етапі розвитку такий спосіб пізнання є необхідним для засвоєння норм соціуму, в якому живе людина, це дозволяє економити психічну

енергію і більш ефективно навчатися, звичайно, не уникаючи при цьому логічних помилок.

На жаль, Ж. Піаже мало уваги приділив дослідженню подальшого розвитку егоцентризму в дорослих і опису тих форм, які він може набувати в процесі онтогенезу під впливом несприятливих соціально-психологічних умов. На наш погляд, не розкриті також питання: чи зменшується егоцентризм з появою вміння стати на позицію іншого, чи з'являється у нього мотивація до емпатичної поведінки з появою таких вмінь [1].

Ще одна серія досліджень, яка спростувала припущення Ж. Піаже щодо вікових меж розвитку егоцентризму, були дослідження Д. Елкінда [17]. Сферою його досліджень виступала особистість підлітка. Він розглядав егоцентризм як складний феномен, що має декілька компонентів, характерних для проявів підліткового віку:

1). «Уявна аудиторія» – це наслідок центрації на своєму Его, коли підлітку здається, що інші так само зацікавлені в ньому, як і він сам. Про себе він намагається висунути гіпотези про те, як він може виглядати в очах інших людей, спрогнозувати реакцію оточуючих на свою зовнішність і вчинки. У цих дослідженнях акцент ставиться не на мисленнєвих операціях, а на позиції, яка включає оцінюючий компонент (Я-концепція, самооцінка) і ступінь центрації на своєму Я.

2) «Особистий міф» – це історія про себе, підліток намагається весь час відстежувати визначні події, які з ним трапляються і представляє себе в образі різних героїв (лицар, страждалець, ловелас та ін).

3) Третій компонент ввів дослідник егоцентризму у підлітків Р. Енрайт – «Сфокусованість на собі», або підлітковий максималізм [17]. Його прояви виражаються в перебільшенні значущості того, що відбувається з підлітком, і байдужість до того, що відбувається в житті оточуючих.

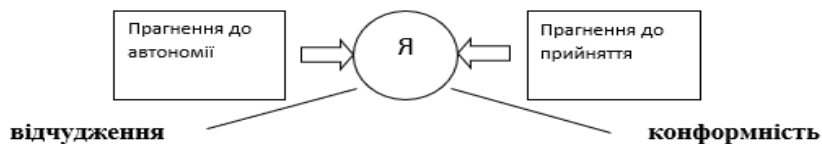
Своєрідний підхід до проблеми егоцентризму можна знайти в роботах Ч.Кулі. Егоцентризм в їхньому розумінні – є вродженою фіксацією Его на власних думках і позиціях, основним засобом його подолання є рольові ігри або інші форми міжособистісних стосунків, які збагачують соціальний досвід дитини.

Заслуговує окремого аналізу розгляд егоцентризму як проблеми психології особистості з точки зору психодинамічного напрямку, зокрема, захисного механізму. Цей підхід дозволяє пояснити стійкість цієї властивості (позиції), не зважаючи на явні наслідки дезадаптації в міжособистіних стосунках. Першим феномен захисних механізмів розпочав аналізувати в своїх працях З. Фрейд [3].

В структурі особистості Его відіграє роль збереження цілісності особистості, нівелювання, врівноваження суперечливих тенденцій. Як термін поняття «егоцентризм» Фрейд не вживав, але в його аналізі егоїзму та нарцисизму особистості спостерігаються певні перетини з егоцентризмом в плані окремих ознак: фіксованість на власних переживаннях, порушення міжособистісних стосунків, конфліктність, знижена потреба в спілкуванні, демонстративність, почуття власної унікальності. На нашу думку, фрейдистські его-феномени мають більше подібних рис з особистісно-афективними формами егоцентризму, а не з пізнавальною [3].

Егоїзм, за З. Фрейдом, цілком природня властивість психіки людини. Навпаки, альтруїстичні тенденції, самопожертви і турбота про благо всіх є патологією, захисною реакцією, яка спрямована на зменшення тривоги і почуття провини. Людина егоцентрична від природи, і це її нормальний стан. З. Фрейд згадував в своїх працях дуже схожі за психологічними характеристиками та функціями з егоцентричними тенденціями поняття «еґоїзм» і «нарцисизм». Перший він відносив до ціннісної сфери Я, а другий – до сфери сексуальних інстинктів Ід.

Продовжувачем традицій вивчення цієї проблематики в межах психодинамічного підходу можна вважати Е. Фромма (малюнок 2.). Його структура особистості теж включає в себе тенденції, що нагадують егоцентричні. Згідно з його концепцією, особистість має вроджені індивідуалістичні і колективістичні тенденції, які перебувають в конфлікті між собою. Від природи особистість не є суто егоцентричною, але під впливом зовнішніх умов розвитку така тенденція може стати домінуючою. Радикальною формою егоцентризму він вважав відчуження (внутрішнє, а не зовнішнє).

Малюнок 2. Схема впливу на особистість суперечливих тенденцій та їх наслідки за Е. Фромом.

Своєрідним є підхід до цієї проблематики ще одного представника психодинамічного напрямку А. Адлера [5]. Виховання соціального інтересу у людини як раз і є механізмом подолання егоцентризму. Егоцентричну особистість він називає невротичною. Така людина характеризується центрованістю на власних проблемах, відсутністю зацікавленості проблемами інших людей. Причини подібного явища А. Адлер вбачає в несприятливих умовах життя в дитинстві (фізичні вади, неправильний стиль виховання) [4]. Егоцентризм розвивається на основі відчуття неповноцінності, яке порушує нормальні міжособистісні стосунки і призводить до духовної ізоляції індивіда. Таким чином, центрування на собі, підвищення почуття власної значимості є захисним механізмом для індивіда від самознищення, депресії і низької самооцінки. Невротична особистість уникає співпраці, піклування про інших, соціальної включеності. Ці механізми протікають несвідомо, з часом відбувається гіпостазування (фіксація) певних рис характеру, і зміни в способі життя протікають болісно і повільно, тим більше, чим більший вік особи.

Таким чином, з віком егоцентризм може не тільки посилюватись, а й ускладнюватись за рахунок включення у все нові сфери життя. Тому ускладнюється і боротьба з ним. Егоцентризм не просто відокремлює людину від інших, створює «захисні» бар'єри в спілкуванні з оточуючими але й формує вторинні цілі, котрі спонукають людину до відкладення вирішення травмуючих проблем. У такий спосіб егоцентризм закріплюється, і з'являються цінності, інтереси, цілі, які його підтримують, що провокує зростання значення власних бажань та інтересів і знецінення інтересів оточуючих, навіть близьких

Ще один представник психодинамічного напрямку К. Хорні також неодноразово підіймала проблему егоцентризму у своїх дослідженнях. Вона вважає, що центрування на собі провокують деформації в системі потреб, коли деякі з них стають гіпертрофованими і їх можна вважати вже невротичними, бо вони займають в структурі потреб непропорційно багато місця, що порушує нормальну взаємодію особистості з оточенням. Це своєрідний механізм захисту, котрий людина засвоює в дитинстві як засіб зменшення прояву базальної тривоги. З часом таке явище може призвести до розвитку нарцисизму. У цьому випадку людина перестає диференціювати реальне та ідеальне Его і центрується на ідеальному. Це порушує адекватне самосприйняття та гальмує особистісне зростання.

Ще один феномен, який може вважатись крайньою формою егоцентризму, - це аутизм. Аутизм – крайня форма відчуження. Термін був введений О. Каннером і описаний в роботах Е. Блейлера. У психоаналізі його розглядають як результат порушення відносин і емоційної депривації. Звичайно, детермінанти цього явища значно глибші, ніж травматичні події дитинства, часто вказується навіть генетичний аспект. Це не просто захисний механізм, а патологія. Як зазначає Г. Тінберген, відбувається викривлення сфери потреб, коли соціальні потреби перестають відігравати будь-яку суттєву роль в структурі і функціонуванні особистості [18].

Окрім психодинамічного напрямку егоцентризм як захисний механізм розглядався в роботах Г. Лаффіна, Г. Годфруа, М. Мак-Вільямса [18]. Але терміни, які позначають це явище, не завжди навіть містили корінь «его». Вище вказані дослідники розглядали егоцентризм як наслідок дисоціації (розщеплення) особистості. Дисоціація є захисним механізмом, проявляється в ситуаціях, коли об'єктивні вимоги дійсності або авторитетних осіб розходяться з бажаннями і прагненнями самого суб'єкта. Частіше цей феномен можна спостерігати в дитячому віці, але й у дорослих він теж може зустрічатися. Прикладом такого явища, наприклад, буде випадок, коли людина в розмові демонструє позитивні установки і погляди на якусь подію, або виступає високоморальною, а в реальному житті поводить себе аморально, керуючись виключно своїми бажан-

нями і не зважає на інтереси інших людей. Дисоціацію часто можна спостерігати у правопорушників, і її дуже важко виявити за допомогою опитувальних методів, бо в основі такої поведінки лежить не незнання норм моралі, а свідоме їх порушення. Деформації тут відбуваються не в знаннях, а в системі цінностей.

Загалом диссоціація є нормою для дітей 6-8 років. У більш пізньому віці це показник особистісної незрілості. Дисоційовані особистості мають вищий рівень егоцентризму, тому що нездатні враховувати позиції інших при реалізації власних потреб. Серед захисних механізмів переважає раціоналізація. Людина намагається логічно пояснити, що інакше вчинити неможливо. Такий феномен часто називають „подвійною мораллю”. Часто у таких осіб діагностується низький рівень здатності до рефлексії і самоаналізу, а також ідентифікації.

Крім цих явищ в психоаналізі часто розглядали проблему нарцисизму як афективної форми егоцентризму. Егоцентризм не просто нездатність зрозуміти і прийняти позицію іншого, але й відсутність зацікавленості в цьому. М.І. Розенкова вважає, що в основі цього лежить дифузія ідентичності (термін запозичений у концепції Е. Еріксона), нездатність до емпатії, бо інтерес до іншого сприймається суб'єктом як форма залежності. Тому відбувається своєрідний захист від „залежності”. Нарцисизм можна вважати граничним явищем норми і патології, з огляду на проблематику досліджень психодинамічного напрямку.

І.П. Короленко, Н.В. Дмитрієва, Є.В. Андрієнко описали поведінкові прояви нарцисичної особистості, котрі включають: болісне реагування на критику [89], споживацьке відношення до людей, відчуття непотрібності, байдужості інших до своєї особи, перебільшення власної унікальності, недовір'я, завищені вимоги до життя, прагнення бути в центрі уваги, відсутність терплячості у спілкуванні, заздрість. З усього вище сказаного можна зробити висновок, що у нарцисичної особистості порушене міжособистісне спілкування, переважають негативні емоційні переживання, неадекватні життєві вимоги, низька самооцінка, демонстративність же є компенсацією невпевненості у собі [9]. На базі таких рис дуже часто особистість використовує захисні механізми.

Поняття егоцентризм і нарцисизм дуже близькі за значенням і не у всіх працях вони адекватно розмежовуються. Можливо більш детальний розгляд праць, присвячених дослідженню нарцисизму, допоможе більш правильно це зробити. Найвідомішим дослідником нарцисизму можна вважати З. Фрейда, але в психології існує декілька підходів до розуміння сутності цього поняття:

Нарцисизм є сексуальним розладом, який виражається в centruванні сексуальної енергії на собі, що призводить до порушення міжособистісних стосунків і самоідентифікації. Таких поглядів дотримувалися З. Фрейд, П.Некс, Х. Елліс, Ж. Лапланш.

Нарцисизм – це переоцінка своїх можливостей, самозакоханість, завищена самооцінка, коли Я не просто є найвищою цінністю, а й обумовлює зменшення уваги до внутрішнього світу інших людей (О.Ранк).

Нарцисизм – навпаки, є результатом низького рівня самоповаги. Коли демонстрація підвищеної цінності власного Я є компенсаторно-захисним механізмом. Такої думки дотримувались В. Джоффе, Дж. Сендлер [21].

Ф. Гринейкер розглядав нарцисизм як складне явище і виділяв декілька видів нарцисизму: а) первинний – спостерігається в ранньому дитячому віці. Дитина в цей час егоцентрична, бо неспроможна відділити власне Я і не-Я (те, що не входить до структури його особистості). Цей вид нарцисизму більше схожий на погляди Ж. Піаже стосовно структури дитячої свідомості; б) вторинний – виникає, коли Я людини має низький енергетичний рівень для підтримки адекватних міжособистісних стосунків і увага особистості концентрується на собі. Таке явище виникає внаслідок слабкої мотивації до спілкування, в основі якої лежить низький рівень соціальних потреб або різноманітні фобії і психічні патології (синдром аутизму) [11].

Таким чином, нарцисизм є явищем, яке за деякими поведінковими ознаками є спорідненим егоцентризму і відмінність виражається лише в тому, що нарцисизм спочатку розглядався як феномен сексуальної сфери, а егоцентризм – пізнавальної, але, як бачимо, в більш пізніх дослідженнях ця межа практично стирається. Вже в працях Ф. Гринейкера і О. Ранка цю межу провести майже немож-

ливо [11]. Явище нарцисизму переважною більшістю дослідників розглядається як набуте, обумовлене соціальними факторами, в той час, як егоцентризм на початку його досліджень розглядався як феномен, що знаходиться під впливом вроджених чинників, особливостей розвитку когнітивної сфери. В будь якому разі, нарцисизм має більш афективне забарвлення у порівнянні з егоцентризмом, тому, на нашу думку, ці явища мають дещо іншу етимологію та психологічний зміст, хоча і схожі в поведінкових проявах та психологічних функціях.

Немає сумніву, що егоцентризм у випадку трактування його як властивості Его особистості включається до структури самосвідомості індивіда. Самосвідомість включає в себе его-систему – це сукупність елементів, які організують цілісну і ціннісну поведінку особистості в системі міжособистісних відносин. Також вона реалізує прогноз наслідків діяльності (антиципація), допомагає в створенні образу-Я і образів інших людей, формує самооцінку, бо робить повну інтерпретацію явищ дійсності (Н.В. Романова, В.А. Штроо) [11].

Як зазначає П'єр де Шарден, в его-системі може відбуватися его-центроване посилення напруги, необхідне для рефлексивності індивіда і самоствердження Я. Це може порушити міжособистісне спілкування, вирішення важливих для людства завдань, коли ігнорується конкретна людина. Звідси, егоцентризм – це вираження смислоутворюючих компонентів свідомості, семантичної сфери особистості [11]. В цьому сенсі вивчення егоцентризму переходить до компетенції психолінгвістики і герменевтики. Відношення до себе переживається семантично, тобто людина сама наділяє об'єкти і явища особистісним смислом. Людина завжди викривлює сприйняття дійсності через свій суб'єктивний світ, але егоцентризм проявляється тільки тоді, коли людина нездатна сприймати іншу точку зору як істинну і таку, що має право на існування. На жаль, цей підхід не вказує в повній мірі на причини появи егоцентризму, а лише аналізує його наслідки.

Ставлення до себе формується в когнітивній і емоційній сферах паралельно. У когнітивній сфері егоцентризм представлений озна-

кою «займенниковості». Тобто несвідомо людина збільшує вживання в своєму мовленні займенників «я», «моє».

Егоцентризм як психологічна категорія має складну структуру, тому однією з важливих проблем у його вивченні є питання про види і форми його прояву в поведінці особистості. Розв'язання цього питання є нагальним, бо, на нашу думку, розмаїття підходів до вивчення цього феномену і велика різниця у розумінні його сутності криється саме у прийнятті різних різноманітних психічних феноменів, які мають схожі функції та прояви за різноманітні види егоцентризму, хоча насправді таке беззастережне віднесення їх до цієї категорії потребує доведення.

Про неоднозначність егоцентризму говорив ще Ж.Піаже [3]. Не дивлячись на те, що він досліджував егоцентризм лише як феномен когнітивної сфери, він виділяв два види егоцентризму: перцептивний і моторний. Перцептивний характеризує мисленнєву діяльність індивіда, тобто є внутрішньою формою егоцентризму. Це специфіка мислення дитини, яка спирається на його алогічне, суб'єктивне бачення світу. Моторний егоцентризм є зовнішнім проявом внутрішнього егоцентризму, а саме виражається в феномені егоцентричного мовлення. Окрім видів Ж. Піаже виділяв ще й форми прояву егоцентризму [3]. Зокрема, егоцентризм може проявлятися в феноменах анімізму (проєкування властивостей Я на речі), артифікалізму (думка, що його особистість є центром світу: „мама – та, хто готує МЕНІ їжу”), реалізму (нездатність бачити речі об'єктивно, пізнавати суть явищ, дитина думає, що світ є таким, як він його бачить: сонце крутиться навколо землі, а не навпаки).

Зі зростанням кількості досліджень егоцентризму його зміст розширюється, а отже збільшується кількість видів егоцентризму та форм його прояву. У працях Г. Крайга можна зустріти описи видів егоцентризму, в основі яких лежить вікова періодизація [13]. Тобто, виділяється дитячий, підлітковий, егоцентризм зрілого і пристарілого віку. Подібна до такого поділу класифікація Е. Еріксона. Він не виділяв егоцентризм як такий, але його описи змін особистості на різних вікових етапах особистості містять в собі дихотомічні новоутворення, негативною стороною яких є егоцентричні

прояви. Особливо це стосується підліткового віку, в період якого може формуватися дифузія ідентичності, а також похилого віку.

Подібна до цієї класифікація є у С.В. Зайцева. Він поділяє егоцентризм на дитячий (вроджений) і дорослий (набутий) [7]. Такої ж думки був А. Леметр. Подібні погляди стали можливими після досліджень М. Хьюза і М. Доналдсон, які піддали критиці погляди Ж. Піаже і довели, що, хоча й у менших масштабах, у дорослих теж присутні егоцентричні тенденції, в тому числі і в когнітивній сфері [5].

Іншу основу використовували для класифікації А.Є. Лічко та К.Г. Юнг [1]. В їхніх описах акцентуацій характеру та типу спрямованості особистості чітко простежується виділення два основних види егоцентризму: екстравертованого та інтровертованого. Вони мають різні прояви і, найчастіше людині притаманний лише один з цих видів, бо типи акцентуацій, до яких вони належать є взаємовиключними. Ці види мають як різне походження, так і різні наслідки. Інтровертований може призводити до відчуження, а екстравертований – до демонстративності і крайньої форми егоїзму. Вони мають лише схожий вплив на міжособистісне спілкування – ведуть до його порушення.

Н.В. Іванов виділяє особистісний та тілесний егоцентризм [12]. Особистісний егоцентризм аналогічний класичному розумінню його особливостей у Ж. Піаже. Тілесний егоцентризм, на його думку, властивий деяким формам неврозів та призводить до іпохондрії, тобто підвищеної уваги до стану власного тіла, здоров'я. Це можна вважати однією з форм екстравертованого егоцентризму, бо його мета – прагнення звернути на себе увагу, тобто має маніпулятивний характер.

І.С. Кон не мав оригінальної класифікації, але він систематизував відомі підходи, і виділив три основних види егоцентризму:

особистісний – розуміється як абсолютизування своїх індивідуальних особливостей, як когнітивних, так і емоційних, моральних тощо. Цього погляду дотримувалися Дж. Вайлі, Л. Венгер, Лінк, М. Розенберг, Каплан;

професійний – абсолютизація своєї науки або підходу, концентрація на використанні окремих методик, технік;

історико-культурний – менш помітний, бо притаманний цілій нації, або сучасникам конкретної епохи. Це прийняття за норму певних форм поведінки і правил моралі, цінностей своєї епохи, нації, роду тощо. Цього важче уникнути, бо тиск на особистість дуже сильний [3].

Т.М. Данилова виділяє види егоцентризму за сферою їх прояву і приналежності до певної структури спрямованості [4]. Виділяється егоцентризм когнітивний, емоційний, поведінковий і ціннісний. Когнітивний – це егоцентризм в класичному, піажевському розумінні. Емоційний більше пов'язаний зі сферою емпатії, тобто емоційного співпереживання іншому. Поведінковий характеризує зовнішній прояв егоцентризму, а ціннісний – найчастіше його називають егоїзмом. Тобто це той компонент спрямованості, який відповідає за сприйняття дійсності власне через призму власних потреб і інтересів, коли вони в ієрархії цінностей займають домінуючу позицію.

У класифікаціях егоцентризму зустрічалися спроби поділити його на види за наслідками, які він спричиняє стосовно особистості. Вони можуть бути позитивними (наприклад, захист особистості від психічних травм, забезпечення стабільності его-системи) і негативними (невротичні прояви, гальмування особистісного зростання). Такої думки були І.Д. Бех, Т.І. Пашукова, Г.В. Дьяконов [5; 12; 14].

Більш традиційні класифікації поділяють егоцентризм на три основні види: пізнавальний, комунікативний, моральний, тобто за сферами прояву. Таку класифікацію можна зустріти у словнику В.Ю. Головіна.

Пізнавальний егоцентризм розглядається як феномен мислення, неможливість змінити пізнавальну позицію.

Комунікативний егоцентризм проявляється в сфері міжособистісних стосунків і представляє собою нездатність індивіда враховувати потреби і інтереси інших, що призводить до виникнення смислових, емоційних бар'єрів та конфліктів з оточуючими [12].

Моральний егоцентризм виражається в домінуванні власних, корисливих інтересів в системі цінностей особистості, коли її спілкування з іншими носить споживацький, корисливий, маніпулятив-

ний характер. Найчастіше цей вид базується на егоїзмі особистості. Подібні класифікації приводять і А.В. Соломатіна, яка виділяє моральний, комунікативний і емпатійний егоцентризм, та В.Л. Навицька – пізнавальний і інтерперсональний.

В.А. Недоспасова поділяє егоцентризм на пізнавальний і емоційний [12]. При чому пізнавальний егоцентризм, в її розумінні, є властивістю особистості, яка формується в дитинстві і стійка до змін особистості, а емоційний – стан, тобто кожній людині він притаманний в певному спектрі ситуацій, люди відрізняються лише за кількістю ситуацій, здатних викликати в них егоцентричні (захисні) реакції. Про захисний характер егоцентризму говорить і Т.І. Пашукова, яка егоцентризм розглядає як процес, стан і властивість. Ці три форми відрізняються за поведінковими проявами. Є.В. Гейко взагалі пропонує виділяти три окремі поняття для визначення цих форм – егоцентризм, егоцентричність і егоцентрованість [1].

Є.В. Чорний розглядає різні види егоцентризму з точки зору його походження. Природний – тобто егоцентризм вроджений, пізнавальний, який зникає з розвитком психіки особистості та егоцентризм соціальний, набутий під впливом негативних умов існування і розвитку особистості. Соціальний має декілька форм: зокрема індивідуальний і колективний, або етноцентризм, який базується на почутті «Ми», приналежності до певної групи, в основі цього лежить процес ідентифікації [3].

Найбільш повну класифікацію на сьогодні в психології наводить Т.Є. Гура [3]. Вона виділяє не просто види егоцентризму, а й рівні його прояву. Егоцентризм може обумовлюватися як особистісними, так і ситуативними факторами. Звідси його можна розділити на стійкий та ситуативний. За ступенем розповсюдження егоцентризм буває тотальним (тобто проявляється майже у кожному поведінковому акті) та локальним (обмежена кількість ситуацій). Як приклад, локальною формою можна вважати егоцентризм в якості захисного механізму від певних психотравмуючих ситуацій.

Розглядала вона і класичні види егоцентризму. Зокрема, їй вдалося доповнити класифікацію Ж. Піаже. Вона виявила, що пізнавальний егоцентризм теж є складним по своїй структурі, бо має декілька форм прояву: власне пізнавальний, вербальний, до яко-

го відноситься феномен егоцентричного мовлення. Просторовий (виявлявся в задачах Ж. Піаже). В міжособистісних стосунках проявляється три основні форми:

1) комунікативний – коли мова йде про діалог, або спілкування з декількома людьми;

2) соціальний - центрування на інтересах і позиціях певної групи, до якої себе відносить особистість;

3) ідеологічний – цей вид стосується релігійних, моральних питань, світоглядного рівня. А також за спрямованістю виділяє екстравертовану та інтровертовану форму егоцентризму.

З метою перевірки припущення про те, що егоцентризм у чотирьох його основних формах («еготизм», «уявна аудиторія», «особистий міф», «еготизм») являються по суті захисними механізмами, які загострюються в період переживання особистістю кризових періодів і є реакцією на прояви дезадаптації, було здійснене дослідження осіб, що мають соматичні хвороби гострого генезу. У разі підтвердження гіпотези за ознаками різних форм егоцентризму та рівнями його прояву можна діагностувати наявність або навіть гостроту кризових станів.

З метою діагностики взаємозв'язків соціально-психологічної адаптації-дезадаптації було проведене дослідження, за допомогою методик: 1) «Тест егоцентричних асоціацій Т. Сцутрової – представляє собою модифікацію тесту «Незакінчені речення» та складається з 40 незакінчених речень, діагностує егоцентричні прояви в мовленнєвій діяльності - еготизм. Індекс еготизму визначається в прагненні людини говорити про себе. 2) Методика «Егоцентризм - соціоцентризм» (AES – 60) Р. Енрайта в адаптації Т.В. Рябової розглядає егоцентризм як багатокomпонентну властивість і включає 5 шкал «Особистий міф», «Уявна аудиторія», «Сфокусованість на собі». 3) Методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонда в адаптації А.К. Осницького. Діагностує такі показники: адаптація, дезадаптація та їх співвідношення, прийняття – неприйняття себе, прийняття-неприйняття інших, емоційний комфорт-дискомфорт, внутрішній та зовнішній контроль (локус контролю), веденість-домінування та ескапізм. Для встановлення взаємозв'язків

між цими феноменами використовувався статистичний критерій лінійної кореляції Пірсона.

В якості досліджуваних виступи особи різного віку: старші підлітки, яким відповідають 7, 8, 9 класи школи, студенти як представники юнацького віку, середній вік – 32-45 років, та похилий вік – 52-65 років. На першому етапі дослідження вибірка склала 46 особи у всіх вікових групах, але з цієї кількості досліджуваних були відібрані ті, хто переживає кризові ситуації, тому в остаточному варіанті дослідження ми мали наступний розподіл: середній і молодший підлітковий вік складала 63 особи, юнацький вік 34 особи, середній вік 28 осіб і зрілий вік 36 осіб. Загальна вибірка при цьому 161 особа.

Показники соціально-психологічної дезадаптації є вельми важливими в діагностуванні наявності кризових станів. Зокрема, для вибірки досліджуваних ми обрали тих, хто має завищені показники дезадаптації та виражені ознаки вікової кризи за оцінками самозвітів та експертів, що хоча й скоротило вибірку, але в той же час зробило її більш диференційованою.

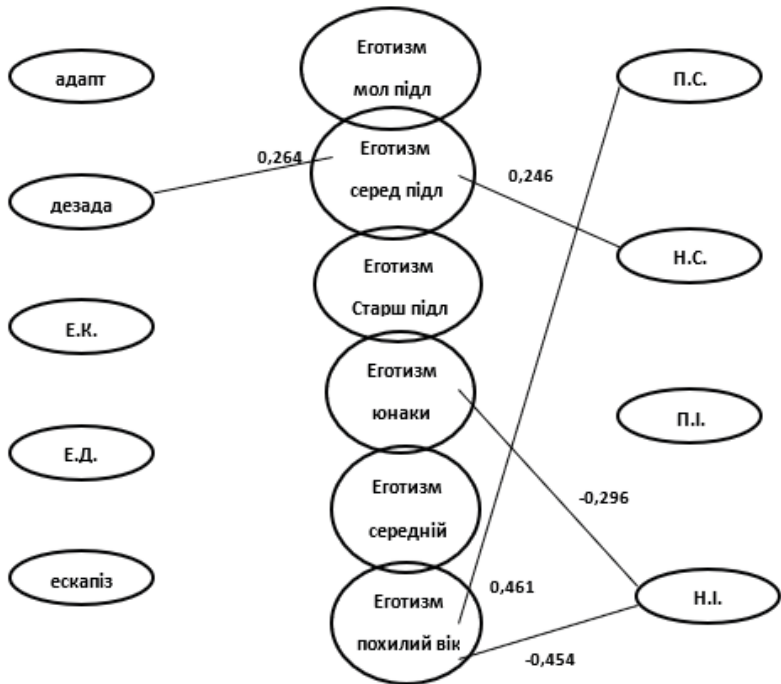
Серед показників соціально-психологічної дезадаптації багато таких, що є маркерами наявності кризових станів. Наприклад, «Неприйняття себе», інших, «Емоційний дискомфорт». Особливо важливо для досягнення мети нашої дисертаційної роботи простежити співвідношення когнітивних і афективних форм егоцентризму в обох методиках з основними показниками соціально-психологічної дезадаптації.

Зазначимо, що нами був врахований і віковий чинник. Тож, спостерігаючи динаміку прояву егоцентризму у підлітків різних вікових груп, а також у дорослих, можна припустити, що різні форми егоцентризму можуть мати різну вираженість, змінюючись протягом життя. І такий чинник, як вік, обов'язково необхідно враховувати в подібних дослідженнях.

Почнемо аналіз зі шкали «Еготизм», який виражає егоцентричну спрямованість особистості та умовно представляє когнітивну форму егоцентризму. Детальніше схему кореляційних зв'язків еготизму та складових соціально-психологічної адапта-

ції приведено на малюнку 3. У порівнянні з іншими показниками методики соціально-психологічної адаптації, найбільш тісні кореляційні зв'язки виявилися в учнів середнього підліткового віку, а найменші у молодших підлітків. У нас є вірогідне пояснення таким результатам, яке виявляється в тому, що це свідчить про менш-вартість цієї форми егоцентризму у підлітковому віці, або про те, що егоцентрична спрямованість не взаємодіє з соціально-психологічною дезадаптацією. Останнє твердження спростовується тим фактом, що вибірково кореляційний зв'язок все ж є достовірним з деякими показниками соціально-психологічної дезадаптації, бо це явище являється багатокомпонентним.

Малюнок 3. Значимі кореляційні зв'язки показників еготизму та показників соціально-психологічної дезадаптації в групі підлітків.

Примітки: *адапт.* – адаптація, *дезадапт.* – дезадаптація, *Е.К.* – емоційни комфорт, *Е.Д.* – емоційний дискомфорт, *П.С.* – прийняття себе, *Н.С.* – неприйняття себе, *П.І.* – прийняття інших, *Н.І.* – неприйняття інших.

Тож у молодшому підлітковому віці спостерігається виражений негативний кореляційний зв'язок лише з таким показником соціально-психологічної дезадаптації, як «Емоційний комфорт». Тобто зі збільшенням відчуття емоційного комфорту рівень еготизму зменшується і навпаки. У середньому підлітковому віці кореляційний зв'язок між цими показниками слабкий, а в 9 класі, тобто у старших підлітків, дещо вищий, але негативний. Виражених позитивних кореляційних зв'язків між показниками еготизму та соціально-психологічної дезадаптації в цій віковій групі більше не виявлено, в тому числі жоден не досяг рівня статистичної значущості. Ми можемо говорити лише про певні тенденції в той чи інший бік.

Щодо середніх підлітків, то в цій групі два показники досягли рівня статистичної значущості $p < 0,05$. У випадку з показником за шкалою «Дезадаптації», де виявився позитивний кореляційний зв'язок, і «Неприйняття себе». Судячи з цього, еготизм та егоцентрична спрямованість в цілому, яку він діагностує, мають певне відношення до захисних механізмів, тому що виконують захисні функції, але вони проявляються не ситуативно, а залежать, скоріше, від вікових особливостей людини. Тобто в різні вікові періоди цей механізм використовується в більшій чи меншій мірі або у віці 13 років відбувається загострення егоцентричної спрямованості, що додатково виконує захисну функцію в несприятливих умовах або навіть компенсує вікову підліткову кризу, а вірніше негативні явища, які є її наслідками. Інше можливе пояснення такого загострення – прямий зв'язок «Еготизму» з «Дезадаптацією», але зв'язок егоцентричної спрямованості і захисних механізмів дає нам підстави стверджувати, що загострення еготизму – це спроба подолання дезадаптації, а не її причина.

Інший статистично достовірний показник кореляційного зв'язку спостерігається у співставленні «Еготизму» та даних за шкалою «Неприйняття себе» цей показник дезадаптованості в цій віковій групі завищений у порівнянні з іншими і у вікових групах молодших та старших підлітків, але лише у середньому підлітковому віці він перетнув межу статистичної значущості. Цей факт побічно підтверджує філософський принцип дихотомії (О.В.

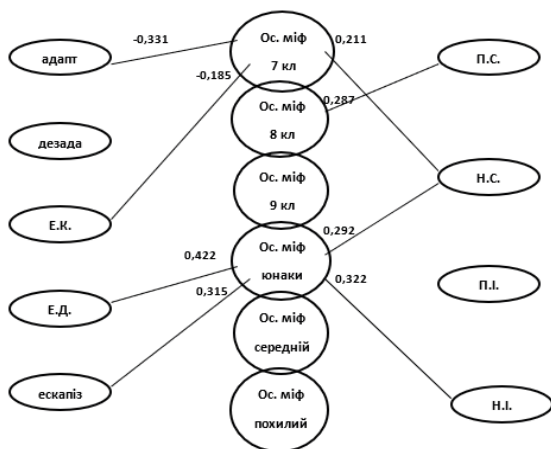
Соловйов, І. Фіхте), який протиставляє категорії Я (Его) та Іншого [1]. Егоцентризм в нашому випадку поєднується з показниками, що виражають переважно трансформації Я та не задіє категорію «Інший». З віком еготизм набуває більш вираженого зв'язку з внутрішнім контролем, з яким у молодших підлітків виявився негативний кореляційний зв'язок. Та уникання проблем все більше стає пов'язаним з егоцентричною спрямованістю. Однак цей факт не може вважатися остаточно доведеним, бо показники кореляційного зв'язку не досягли рівня статистичної значущості. Загалом з віком відбувається зменшення негативного кореляційного зв'язку з показниками соціально-психологічної дезадаптації. В той же час ці зв'язки стають більш тісними. Пік їх припадає на 13-14 років – середній підлітковий вік. Можливо, це пов'язано з тим, що в цей період спостерігається сплеск деяких показників соціально-психологічної дезадаптації, що дає можливість коефіцієнту кореляції досягти рівня статистичної значущості. Втім, загальні тенденції у всіх трьох вікових групах по діагностично важливим показникам не суперечать один одному, а різняться лише за рівнем вираженості.

Особистісно-афективні форми егоцентризму представляють особливий інтерес в плані зв'язку з показниками соціально-психологічної адаптації, тому що більшість показників за цією методикою відібрані за принципом їх віднесеності саме до емоційної сфери. Одним з афективно-особистісних форм егоцентризму є «Особистий міф». Його показники у переважній більшості негативно корелюють з показниками за методикою соціально-психологічної адаптації. Детальніше систему кореляційних зв'язків цієї форми егоцентризму і СПА приведено на малюнку 4. Особливо високий коефіцієнт кореляції виявився у молодших підлітків, в той час як у більш старших вікових групах підлітків цей показник залишився за межею статистичної значущості $p < 0,05$. Але загальна тенденція зберігається на відміну від еготизму. «Особистий міф» не має достовірного зв'язку за загальним показником дезадаптованості, але з віком ці показники стають більш вираженими.

Дуже неоднозначний зв'язок простежується між «Особистим міфом» та результатами за шкалами «Прийняття себе» та «Неприй-

няття себе» негативний кореляційний зв'язок у молодших підлітків змінюється на позитивний з рівнем статистичної значущості $p < 0,05$ у середніх підлітків. А у старших підлітків він знову стає слабким негативним. Важко сказати, що обумовило такі коливання показників, можливо це і є реакція на загострення вікової кризи, яка традиційно припадає на цей віковий період.

Малюнок 4. Значимі кореляційні зв'язки основних еготизму та показників соціально-психологічної дезадаптації в групі підлітків.

Примітки: *адапт.* – адаптація, *дезадапт.* – дезадаптація, *Е.К.* – емоційни комфорт, *Е.Д.* – емоційний дискомфорт, *П.С.* – прийняття себе, *Н.С.* – неприйняття себе, *П.І.* – прийняття інших, *Н.І.* – неприйняття інших, *Ос.міф* – «Особистий міф», форма егоцентризму

Загалом позитивна кореляція (але статистично достовірна лише у середніх підлітків) спостерігається у всіх вікових групах підлітків за показником неприйняття себе. Можливо «Особистий міф», що виражається у переживанні своєї унікальності, яка примушує в очах підлітка доводити його значущість і неповторність, цінність, слугує певним компенсаторним механізмом в період загострення вікової кризи або інших причин, що викликають переживання неприйняття себе. Щодо ставлення до інших (прийняття-неприй-

няття), то в цьому випадку статистично достовірний кореляційний зв'язок не виявлений.

Співставлення результатів за шкалою «Емоційний комфорт» та «Емоційний дискомфорт» в різних вікових групах теж відрізняється. Наприклад, у молодших підлітків спостерігається негативний кореляційний зв'язок зі шкалою «Емоційного комфорту». Статистично достовірний, але у вибірці більш старшого віку він дещо зменшується. Проте, у старшому підлітковому віці відбувається різкий стрибок рівня кореляційного зв'язку показників «Особистого міфу» з показниками за шкалою «Емоційний дискомфорт». Інших показників статистично достовірних подібного зв'язку не спостерігається.

Таким чином, ми вважаємо, що форма егоцентризму під назвою «Особистий міф» виконує певні компенсаторні функції у підлітків з соціально-психологічною адаптацією та актуалізується при переживанні емоційного дискомфорту та виражається лише щодо власної персони, без залучання показників, які виражають ставлення до інших. Неоднозначним у різних вікових групах виявилися кореляційні зв'язки показників «Особистого міфу» зі схильністю до лідерства або веденості. Середні підлітки мають позитивний кореляційний зв'язок з цією формою егоцентризму, а у старших підлітків – з веденістю. Звісно, це не можна вважати загальною закономірністю, бо лідерство не залежить від емоційних показників, тим більше не являється ситуативно обумовленою якістю особистості. Цей факт підтверджує те, що ці показники не досягли рівня статистичної значущості.

Форма егоцентризму «Уявна аудиторія» має подібну до «Особистого міфу» картину вираженості. Досить інтенсивні тенденції негативного кореляційного зв'язку з адаптованістю поступово з віком зменшуються. Якщо у молодших підлітків вони статистично достовірні на рівні $p < 0,05$, то вже у старших підлітків їх не можна вважати навіть явно вираженими. Нам не вдалося довести на основі цих даних, що «Уявна аудиторія» може виконувати компенсаторно-захисну функцію, а лише констатуємо, що висока соціально-психологічна адаптація супроводжується низькими показниками его-

центризму і, зокрема, «Уявної аудиторії», а соціально-психологічна дезадаптація ніяк не взаємодіє з показниками шкали «Уявна аудиторія». Вірогідно, егоцентризм та його форми являються можливими, але не обов'язковими, одними з багатьох засобами психологічного захисту. В цьому випадку, ми не можемо говорити навіть про латентну властивість, егоцентричну спрямованість, яка у кризових ситуаціях, у стані дезадаптації спрацювала б як гарант обрання саме цього засобу психологічного захисту. Але такого зв'язку з егоцентричною спрямованістю не доведено, навпаки, ці форми егоцентризму надто незалежні, тому питання про детермінанти такого вибору залишається відкритим.

Певну реакцію на емоційний комфорт або дискомфорт дає і «Уявна аудиторія», як і «Особистий міф». Особливо це стосується молодшого шкільного віку, коли негативний кореляційний зв'язок з показниками емоційного комфорту особливо сильний. Найменш показними виявилися результати за шкалою «Сфокусованість на собі». Ця форма егоцентризму, хоча і має високі коефіцієнти кореляції з іншими особистісно-афективними формами егоцентризму, але не проявляє такої тісної взаємодії з соціально-психологічною адаптацією.

Як у випадку з двома попередніми формами егоцентризму, «Сфокусованість на собі» має статистично значущі негативні показники кореляції з емоційним комфортом у вибірці молодших підлітків, але з віком цей зв'язок слабшає. Всі інші показники соціально-психологічної адаптації не мають жодних перетинів зі шкалою «Сфокусованість на собі». Загалом можна зробити висновок, що афективно-особистісні форми егоцентризму мають зовсім відмінну картину кореляційних зв'язків з показниками за методикою соціально-психологічної адаптації, ніж когнітивна форма егоцентризму (еготизм), якщо не сказати суперечливу. Також багато в чому характер цих зв'язків залежить від віку досліджуваних. У молодших підлітків ці кореляційні зв'язки виражені сильніше, що свідчить про частіше застосування егоцентризму в якості засобу психологічного захисту Его. З віком, з набуттям соціального досвіду, характер цих зв'язків змінюється, людина розширює репертуар своїх психологічних за-

хистів, або відмовляється від менш конструктивних. Це дає змогу висунути припущення про часткове заміщення егоцентризму іншими захисними механізмами, більш «зрілими», адекватними ситуації.

В осіб юнацького віку кореляційні зв'язки егоцентризму та показників соціально-психологічної дезадаптації в деяких аспектах співпадають з результатами дослідження вибірки підліткового віку. Зокрема, спостерігаються суттєві відмінності між когнітивними і особистісно-афективними формами егоцентризму, як у підлітків. В тому числі кількість достовірних статистично коефіцієнтів у випадку з показниками за шкалою «Еготизм» значно менша, ніж за трьома іншими. Ніяких достовірних кореляційних зв'язків між показниками адаптації та дезадаптації у юнацькому віці з показником еготизму не спостерігається. Виявився слабкий негативний кореляційний зв'язок, як і у вибірці 13-річних підлітків. Протилежні групі підлітків отримані результати за шкалою «Неприйняття себе». У юнаків він має негативну кореляцію, а у підлітків – позитивну, навіть статистично достовірну. Це можливе свідчення поступової втрати з віком компенсаторно-захисних функцій еготизму і егоцентризму в цілому, але у юнацькому віці виявився статистично значущий кореляційний зв'язок еготизму з показниками за шкалою «Неприйняття інших».

У підлітковому віці категорія «Інший» взагалі не була задіяна по відношенню до показників егоцентризму і не діагностувалося жодного натяку на достовірну кореляцію між ними. Можливе пояснення такому показнику – зростання рефлексивності, яка є одним з компонентів інтровертованої форми егоцентризму. Вона супроводжує егоцентризм, але в той же час допомагає юнакові зрозуміти природу вчинків іншого і ставитися толерантніше до інших.

Стосовно особистісно-афективних форм егоцентризму, варто сказати, що вони більшою кількістю кореляційних зв'язків поєднані з соціально-психологічною дезадаптацією. Саме показники адаптації є максимально статистично значущими в плані кореляційного зв'язку на рівні значущості $p < 0,01$ з показниками за шкалами «Особистий міф» і «Уявна аудиторія». Шкала «Сфокусованість на

собі» за своїми показниками не досягла статистично достовірних результатів, але вона максимально наблизилась до них, не діставши лише кілька сотих. Зазначимо, що у випадку з молодшим юнацьким віком, ці показники взагалі були незначущими у середніх та старших підлітків, а от у молодших, навпаки, були статистично достовірними, але показали негативний кореляційний зв'язок. Можливо з віком егоцентризм дійсно знаходиться під впливом зростання соціального досвіду, а сам рівень його змінюючись, змінює і характер взаємовпливу на соціально-психологічну дезадаптацію.

Але подальший аналіз вже окремих шкал методики соціально-психологічної адаптації говорить про те, що егоцентризм не послаблює своїх кореляційних зв'язків з окремими показниками дезадаптованості, тому що насправді сам показник адаптації ще мало що означає. Завжди потрібно враховувати його співвідношення з показником дезадаптації, бо конкретна оцінка залежить ще й від суб'єктивного прагнення людини до крайнощів, вибору занадто високих або низьких оцінок у тесті. Тому набагато інформативнішими можуть виявитися саме окремі шкали. В нашому випадку це правило підтвердилося, бо при окремому аналізі показників за шкалами, ті шкали, які входили до структури адаптованості (тобто показували благополуччя в соціальних стосунках) були майже незадіяні, тобто показники кореляційних зв'язків з формами егоцентризму виявилися занадто низькими, статистично недостовірними, але за деякими важливими в емоційному плані показниками дезадаптованості ці показники були достатньо високими.

Саме до таких показників належить шкала «Неприйняття себе». Неприйняття себе загострюється у кризові періоди життя особистості. При високих показниках шкали «Неприйняття себе» високими також виявляються і показники афективних форм егоцентризму, як «Особистий міф» і «Уявна аудиторія». Знову ж залишається відкритим питання, чи не є це компенсаторним механізмом неприйняття себе. Вірогідно, переживання своєї унікальності, прагнення надати власній особистості більшої значущості в очах інших, певна демонстративність є компенсацією невпевності в собі, неприйняття себе. Враховуючи вікові особливості підлітково-

го та юнацького віку, можемо стверджувати, що неприйняття власної особи багато в чому ґрунтується на оцінках інших, як, власне, і в дорослих, тому вибір захисного механізму, що ґрунтується на егоцентричній компенсації, закономірна. Показники за шкалою «Сфокусованість на собі», теж завищені у порівнянні з іншими показниками за цією ж шкалою, але вони не показали належної статистичної значущості.

При аналізі шкали «Уявна аудиторія» статистично достовірним рівні $p < 0,01$ є коефіцієнт кореляції з показниками «Неприйняття інших». Трактуння внутрішнього змісту поняття «Уявна аудиторія» передбачає маніпулятивне ставлення до інших, тобто оточуючі сприймаються егоцентричною особистістю як засоби відображення його власної персони, що підвищують його статус у власних очах. У інших людях не вбачається індивідуальність, не враховуються їхні справжні думки, а тому викривлюється і аналіз сприйняття особистості самого егоцентрика. Тому цілком логічним постає результат взаємозв'язку «Неприйняття інших» і форми егоцентризму «Уявна аудиторія».

В юнацькому віці три афективні форми егоцентризму мають достовірний кореляційний зв'язок з показниками «Емоційного дискомфорту». У випадку з «Особистим міфом» «Уявною аудиторією» цей зв'язок дещо сильніший ($p < 0,05$). Раціональний компонент егоцентризму у цьому випадку дає зовсім протилежний результат – негативний кореляційний зв'язок з емоційним компонентом соціально-психологічної дезадаптації. Показники шкали «Емоційного дискомфорту» пов'язані з вираженою тривогою та невпевненістю в собі, як наслідок нездатності вирішувати проблеми та емоційної інфантильності. Тому егоцентризм є, вірогідно, проявом теж дитячої форми поведінки, ознакою особистісної незрілості. Використання цієї форми захисту – аналогічно. Доказом цього твердження являються показники кореляційного зв'язку особистісно-афективних форм егоцентризму з показниками за шкалою «Очікування зовнішнього контролю».

Зміст всіх тверджень, які складають цю шкалу, зводиться до того, що людина сприймає себе нездатною без власної допомоги вирі-

шити життєві труднощі, тому егоцентризм виявляється своєрідним засобом «втечі» від проблеми. До речі, показники «Ескапізму», тобто власне прагнення втекти від проблеми теж мають статистично достовірні кореляційні зв'язки з такими формами егоцентризму, як «Особистий міф» та «Сфокусованість на собі». На нашу думку, Ж. Піаже був занадто розкритикований своїми послідовниками, в тому плані, що вважав егоцентризм ознакою дитячого мислення, помилявся він лише в остаточному подоланні егоцентризму з віком. У процесі дорослішання когнітивна та соціально-психологічна зрілість наступають не синхронно. Тому дорослі особистості можуть використовувати «незрілі» способи захисту в кризових ситуаціях, коли потрібно вирішувати життєві труднощі.

Використання егоцентризму в якості засобу психологічного захисту це ще не основний критерій діагностування психологічної зрілості. Без додаткових досліджень це стверджувати неможна, але певні ознаки цього ми можемо спостерігати навіть по таким незначним проявам. Модель дії цієї системи представляється доцільним описати на такому прикладі: особа юнацького віку має труднощі в спілкуванні і страждає від неухваги оточуючих. Як засіб привернути до себе увагу вона починає носити яскраве вбрання та одягатися на межі пристойності. Це викликає поки що неявний осуд у оточуючих. Вони ще не казали їй про жахливий вигляд, але погляди красномовні.

Для психологічного захисту своєї самооцінки в цій ситуації дівчиною використовуються всі три форми егоцентричного захисту. В рамках «Особистого міфу», наприклад, можуть виникати фантазії, що всі нею захоплюються, «Уявна аудиторія» проявляється у викривленні значенні поглядів і інших знаків уваги до своєї особи – вони сприймаються як не осуд, а захоплення, також «Сфокусованість на собі» виражається в постійному превалюванні в думках та переживаннях теми своєї зовнішності та одягу, думок і переживань.

Очікування зовнішнього контролю, та власне егоцентризм проявляється також в несвідомому копіюванні чужих думок та поведінки, коли ускладнена диференціація власних точок зору та точок зору інших людей. Цей факт теж не суперечить класичним уявленням про природу егоцентризму Ж. Піаже. Тому теорія Ж.

Піаже, хоч і описувала егоцентризм як когнітивний феномен, цілком валідна і по відношенню до особистісно-афективних його компонентів в питанні про вплив егоцентризму на поведінку і світосприйняття.

Компенсаторну природу егоцентризму побічно доводить той факт, що основні форми егоцентризму мають високі, статистично значущі позитивні кореляційні зв'язки з таким захисним механізмом, як компенсація. Цей захисний механізм – один з небагатьох, який домінує у вираженості показників кореляції різновікових вибірок. Особливо така тенденція помітна в групі молодших та старших підлітків. А ось у середньому та похилому віці тіснота таких зв'язків втрачається. У віці середньої зрілості – у дорослих – що припадає на віковий проміжок приблизно 30-40 років егоцентризм стає повністю автономним від проявів соціально-психологічної дезадаптації. Жодних достовірних статистично кореляційних зв'язків в цей віковий період між жодною з основних форм егоцентризму та показниками соціально-психологічної адаптації не спостерігається. Можливо, це пов'язано з цілим комплексом причин. Особисто ми схильні вважати, що така ситуація обумовлена, по-перше, загальним зниженням рівня егоцентризму у дорослих з віком, по-друге, зменшенням частоти використання егоцентризму в якості захисного механізму в переважній більшості дорослих людей.

Звичайно, соціально-психологічна дезадаптація у певних ситуаціях зустрічається, але навіть у людей, що переживають гострі кризові ситуації цей зв'язок з егоцентризмом вже не такий виражений, як у дітей. Напевне, зі збагаченням соціального досвіду егоцентризм, якщо і не зникає, то використовується набагато рідше, ніж у підлітковому та юнацькому віці, або людина, що проходить діагностику, просто краще маскує істинний стан речей. Егоцентризм переходить у стадію латентну і відносний його рівень (в межах вікової норми) збільшується тільки під впливом особливих чинників, якими можуть бути, наприклад, несприятливі життєві ситуації. На користь цього припущення свідчить підвищення рівня особистісно-афективних форм егоцентризму у дорослих, які переживають

негативну життєву ситуацію, кризу (у нашому випадку, це хвороба). Але навіть у таких ситуаціях загальний рівень егоцентризму дорослого не досягає рівня вираженості дітей підліткового віку, залишаючись значно меншим. Але подібні трансформації у структурі зв'язків егоцентризму і соціально-психологічної адаптації з віком не остаточні. У осіб похилого віку відбуваються певні зміни в цій картині. Зокрема, знову проявляється позитивний кореляційний зв'язок з шкалою «Прийняття себе» та «Еготизмом», а також негативний кореляційний зв'язок «Еготизму» і «Неприйняття інших». Тобто егоцентризм у похилому віці в когнітивні його формі виконує досить конструктивні функції. Очевидно, його роль виявляється в тому, щоб зберегти позитивну самооцінку та оцінку інших в осіб похилого віку.

Ми ні в якому разі не вважаємо егоцентризм чинником, що впливає на збільшення рівня показників шкали «Прийняття інших», але певне поєднання цих компонентів в єдиному комплексі цілком логічне. Враховуючи досить високий коефіцієнт кореляції (негативний) щодо еготизму і емоційного дискомфорту, ми вважаємо, що егоцентризм входить до структури механізму, основна захисна функція котрого виражається в зниженні емоційного дискомфорту та прийнятті тих змін які відбуваються з людиною в похилому віці.

Якщо в підлітковому і юнацькому віці на перший план виходили стосунки з однолітками, то змістом кризи пенсійного віку є саме зміни на рівні організму, а вже потім відносин, статусу як наслідок вікових змін. Судячи з цього захисні функції егоцентризму, як їх бачила Т.І. Пашукова, тобто спрямовані на збереження стабільності его-системи, можна дещо розширити і на сферу міжособистісних відносин. Але відмічаємо, що тільки певні окремі аспекти соціально-психологічної адаптації-дезадаптації викликають загострення егоцентричних проявів. Відношення до сфери міжособистісних стосунків основних форм егоцентризму навіть у осіб похилого віку підтверджує той факт, що показники за шкалами «Прийняття інших» та «Уявна аудиторія» мають досить тісний негативний кореляційний зв'язок один з одним. Жодна з інших форм егоцентризму не показала такого результату.

Такі результати аналогічні результатам підліткового віку, де подібні тенденції теж спостерігаються. На нашу думку, в похилому віці загострюється потреба в увазі до себе з боку оточуючих. Однією з ознак кризи пенсійного віку І.Г. Малкіна-Пих називає підвищення рівня егоїзму, загострення маніпулятивного характеру у стосунках з оточуючими. Люди похилого віку вимагають більшої уваги до себе рідних та близьких [12].

Така демонстративність з високою ймовірністю призводить до зниження чутливості до інтересів та думок інших людей, посилює нетерпимість до індивідуальності іншого. Не зважаючи на колосальний життєвий досвід багато людей похилого віку демонструють небажання прислухатися до інших, підвищують вимоги до них. Це супроводжується підвищеним рівнем окремих форм егоцентризму. Звичайно, вони не досягають того рівня, що характерний для підліткового віку, але тем не менше, вираженість їх досить суттєва, але в період виходу на пенсію ці деградаційні процеси ще недостатньо виражені, тому показники егоцентризму цієї вибірки помірні.

Ми не говоримо про причинно-наслідкові зв'язки між егоцентризмом на неприйняттям інших, але ці явища, без сумніву, входять в єдиний комплекс вікових змін особистості, які можуть погіршувати її загальний рівень соціально-психологічної адаптації та потребують особливої уваги спеціалістів та близьких.

Показники такої форми егоцентризму, як «Сфокусованість на собі» взагалі не представлені в похилому віці, також і віці середньої зрілості. На нашу думку цей показник можна назвати специфічним для певного віку. Якщо в підлітковому та юнацькому віці він мав не менше, а то й значно більше аспектів, що пов'язувало його з соціально-психологічною адаптацією, то в середньому і похилому віці ці зв'язки значно послабшали. Переважна більшість з них настільки незначна, що далеко не досягає рівня статистичної значущості. Тільки в деяких показниках, наприклад, як «Неприйняття себе» або «Неприйняття інших», можна простежити аналогію з іншими особистісно-афективними формами егоцентризму. Таким чином ми можемо говорити про часткове підтвердження нашої

робочої гіпотези щодо використання різних форм егоцентризму в якості захисного механізму особистості в ситуації дезадаптації, що виникає внаслідок кризових умов життя. Зважаючи на те, що егоцентризм досить легко ідентифікується в мовленні, перспективним є використання частоти його появи у мовленні особистості в якості індикатора наявності і глибини дезадаптації, викликані кризовими процесами.

ЛІТЕРАТУРА:

Гейко Є. В. Психологічні особливості прояву егоцентризму особистості у мисленнєвій діяльності підлітків : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2002. 199 с.

Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2002. 186 с.

Гура Т. Є. Психологічні умови подолання професійного егоцентризму вчителя : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Запоріжжя, 2004. – 254 с.

Данилова Т. Н. Опросник диагностики типа направленности личности практического психолога. Практична психологія і соціальна робота. 2004. № 8. С. 41–44.

Дьяконов Г. В. Філософія персоналізму і психологія діалогу. Соціальна психологія. 2005. № 2. С. 18–27.

Запорожченко А. В. Гуманизация и отчуждение человека: проблемы и перспективы: монография. Одесса: Астропринт, 2005. 120 с.

Коваленко О. Г. Особливості емпатії студентів різної статі. Гуманітарні науки. 2005. № 2. С. 129-134.

Корнієнко І. О. Змістовні ознаки поняття „ситуація” в психології. Нова пед. думка. 2007. Спец. випуск. С. 36–39.

Масієнко Ю. О. Структурно-динамічні ознаки Я-тексту особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2006. 180 с.

Мельничук О. Б. Психолого-педагогічні умови подолання пізнавального егоцентризму молодших школярів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 224 с.

Пашукова Т. И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции. Кировоград : Центр.-Укр. изд-во, 2001. 338 с.

Психологія життєвої кризи : [хрестоматія] / під. ред. Т. М. Титаренко; Ін-т соціальної та політичної психології АПН України. Київ, 1998. 346 с.

Федотюк Т. І. Психологічні особливості становлення емпатії як елементу комунікативної здатності практичного психолога : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1997. 178 с.

Хомік В. С. Емпатія і децентрація: досвід теоретичного осмислення і емпіричного дослідження. Практична психологія і соціальна робота. 2007. № 10. С. 8–12.

Chambers J. R. Egocentrism, event frequency, and comparative optimism: when what happens frequent by is "more likely to happen to me". *Personality and Social Psychology bulletin*. 2003. № 68. P. 804–825.

Gilovich T. The spotlight effect in social judgment: an Egocentrism Bias in estimates of the salience of one's own action and appearance. *Journal of Personality and Social Psychology by the American psychological association*. 2000. Vd. 78, № 2.

Enright R. Adolescent egocentrism in early and late adolescence. *Adoles*. 1979. № 14. P. 687–695.

Lapsley D. K. Toward an integrated development: The "New Look" at Adolescent Egocentrism. *American Journal of Orthopsychiatry* October. 1993. Vol. 63, № 4. P. 362–371.

Morewedge C. K. Perspective taking in children and adults: equivalent egocentrism but differential correction. *Journal Experimental Social Psychology*. 2004. № 40. P. 760–768.

Sengul Habemitogen. Gender differences in the influence of egocentrism and focalism on Turkish young people's optimism: are you men more optimistic or young women more realistic? *World Appical Science Journal*. 2008. № 5 (1). P. 42–53.

Caspi A. Personality in the life course. *Journal of personality and Social psychology*. 1987. V. 53. P. 1203–1213.

Levinson D. A conception of adult development. *American psychologist*. 1986. № 41. P. 3–13.